

Joanna Kowalik-Bylicka

Eustachy Potocki 1719-1768

Radzyński Rocznik Humanistyczny 16/1, 273-277

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Eustachy Potocki (1719-1768)

Potocki Eustachy h. Pilawa (1719-1768), cześnik koronny, generał artylerii litewskiej, właściciel Radzyna, Kurowa i Sernik w woj. lubelskim.

Był wnukiem hetmana Feliksa Kazimierza (zm. 1702 r.), synem Jerzego starosty grabowieckiego i tłumackiego (zm. 1747 r.) i jego drugiej żony Konstancji z Podbereskich, marszałkówny upickiej (zm. 1730 r.), wdowy po Marcynie Zamoyckim, staroście balimowskim, bratem Mariana, kasztelana lubaczowskiego oraz Pelagii żony Józefa Potockiego z linii prymasowskiej i Katarzyny Kossakowskiej.

Urodził się w Sernikach k/Lubartowa w 1719 r. (chrzest 21 IX 1719). Pierwsze nauki pobierał w kolegium jezuitów w Lublinie. Jego preceptorem był ks. Olszeński. Po kilku Eustachego wysłano w podróż do Niemiec i Francji. Po powrocie w 1740 r. posłował na sejm z woj. podolskiego. 26 XII 1741 r. w Lublinie wziął ślub z Marianną Kąską, miecznikówną koronną. Małżeństwu błogosławił ksiądz Kajetan Sołtyk. Marianna była osobą łączącą dobre urodzenie, koligację, majątek z zaletami osobistymi. Była wnuczką Stanisława Antoniego Szczuki (zm. 1710 r.) podkanclerzego litewskiego. Matką jej była Wiktoria, jedynaczka Szczuki, ojcem Jan Stanisław (zm. 1727 r.), syn Marcina Kąskiego (zm. 1710 r.) zasłużonego generała artylerii koronnej. Będąc jedyną spadkobierczynią majątków Szczuków i Kąskich wniosła w posagu ogromną fortunę, czyniąc Potockiego jednym z bogatszych ludzi w Polsce.

Jeszcze w dzieciństwie Eustachy otrzymał od ojca starostwo dubieńskie w woj. bełskim. Kolejnej cesji na rzecz syna dokonał Jerzy w 1738 r., kiedy Eustachy przebywał za granicą. Młody Potocki otrzymał wówczas starostwo tłumackie w ziemi halickiej, Dębno w powiecie horodelskim, a także drobne dzierżawy w województwie podolskim: Chreptyjów, Dziurdziankę i Dankowce. Przywilej podwójny wydany został przez króla 20 XI 1738 r.

Swoją działalność publiczną związał Potocki, zgodnie z tradycjami rodzinnymi, z karierą wojskową. W 1744 r. został pułkownikiem w pułku dragonów Wielopolskiego. Tego roku posłował również na sejm grodzieński z woj. lubelskiego; po

obiorze marszałka był posłem małopolskim do senatu. W 1746 r. pełnił funkcje poselską z ziemi halickiej.

Okres politycznego zaangażowania Eustachego przypadł na czas wypełniony starciami frakcji magnackich. Starosta tłumacki należał do stronnictwa hetmańskiego. Do 1751 r. jego kierownikiem był hetman wielki koronny Józef Potocki (zm. 1751 r.), później na czoło wysunął się Antoni Potocki wojewoda bełski i Jan Klemens Branicki hetman polny, a następnie wielki koronny. Przeciwno sobie republikanci mieli „Familie” skonsolidowaną wokół braci Czartoryskich i Stanisława Poniatowskiego. W czasie wielkiego zaognienia stosunków między obozami, po zerwanym sejmie „Boni Ordinis” w 1748 r., rodzina wciągnęła Potockiego do walki politycznej powierzając mu starania o łaskę marszałkowską w Trybunale piotrkowskim. „Familia”, którą oskarżano, że rządzi królewskim rozdawnictwem łask i sądownictwem w Polsce, nie chciała zgodzić się na dopuszczenie Potockiego do funkcji marszałka. Obie strony przybyły do Piotrkowa w asyście wojskowej. Doszło do zerwania Trybunału. Stało się to głośnym skandalem i wywołało burzę publicystyczną, w której wziął również udział Potocki. „Familia” odpowiedziała anonimowo, a ufając w swoją pozycję na dworze chciała uzyskać zgodę na sejm nadzwyczajny i sąd nad gwałcicielami porządku lub przedłużenie kadencji poprzedniego Trybunału. Przed przyjazdem króla na sejm próbowano pogodzić zwaśnione strony. Zwołany specjalnie dla naprawy Trybunału Sejm został zerwany przez Potockich. Eustachy posłował na ten sejm z woj. lubelskiego.

W 1751 r. skutecznie protegował do marszałkostwa Trybunału radomskiego deputata bełskiego Adama Chołoniewskiego. W maju w Piotrkowie starał się o funkcję marszałka dla A. Małachowskiego. Po śmierci Józefa Potockiego przyłączył się do J. K. Branickiego, popierając go wiernie w akcjach politycznych.

6 VI 1752 r. awansował na stopień generała-majora wojsk koronnych poświęcając się jednocześnie sprawom majątkowym na Rusi i Podolu. W 1754 r. starał się o kolejne stanowiska prosząc o protekcję Branickiego (o miecznikostwo koronne) i ambasadora francuskiego Ch. F. Broglie (o marszałkostwo nadworne). 6 lipca 1754 r. otrzymał cześnikostwo koronne. W tym okresie był już związany ze stronnictwem francuskim i pobierał od Francji pensję w wysokości 3 tys. dukatów. Współpracował z Branickim w sprawie ordynacji ostrogskiej.

Po wyborach sejmowych w 1754 r. przegrana „Familii” nie ulegała już wątpliwości, toteż od Czartoryskich odwrócili się najwierniejsi nawet współpracownicy. Ich przeciwnicy doznawali teraz oznak łask i protekcji dworskiej. Potocki, na wyraźne życzenie Branickiego, w tym samym roku rozpoczął starania o funkcję deputacką na sejmiku lubelskim. Przy pomocy Franciszka Salezego Potockiego i Jerzego Mniszcha, Eustachy został wybrany marszałkiem Trybunału Lubelskiego. Konkretną pracę trybunalską prowadził w jego imieniu, mimo sprzeciwu „Familii”, A. Potocki. On też za pieniądze pożyczone od Eustachego prowadził akcję wyborczą. Tak zabezpieczony Potocki mógł pozwolić sobie na rzadkie odwiedzanie Lublina. Za funkcję marszałkowską 16 XII 1754 r. wynagrodzony został Orderem Orła Białego.

Pozycja majątkowa, towarzyska i przychylność dworu czyniły Potockiego atrakcyjnym w oczach Francji, w 1755 r. Broglie uważał go za zdatnego na przyszłego króla Polski.

Kiedy w 1756 r. wybuchła wojna siedmioletnia, Eustachy przewidywany był przez republikantów na marszałka konfederacji przy królu dla obrony Rzeczypospolitej. Wraz z Franciszkiem Salezym Potockim przybył do Warszawy jako poseł z ziemi halickiej, aby oczekiwać tu na przyjazd króla. August III, zatrzymany jednak przez Prusaków pod Pirną, na sejm nie przybył.

W 1757 r. Eustachy Potocki został skarbnikiem stronnictwa francuskiego. Działal według planów Wersalu, gdy za zgodą Branickiego skupował konie od kampanii koronnej dla wojsk saskich. Dzięki przyjaźni partii dworskiej cieszył się królewskim zaufaniem, został wyznaczony przez Augusta III do zebrania chorągwi do obrony Warszawy, a kilka miesięcy później – 20 X 1759 r. – obdarowany generalstwem artylerii litewskiej. Kiedy w 1761 r. doszło do sporu z Franciszkiem Salezym Potockim, m.in. o opiekę nad dziećmi Stanisława Potockiego, wojewody poznańskiego, stronę Eustachego wziął dwór, wojewodę kijowskiego poparli więc Cartoryscy. W 1762 r., po śmierci carycy Elżbiety Piotrownej, Katarzyna II postanowiła usunąć z Kurlandii Karola, syna Augusta III, osadzonego tam w 1758 r. i przywrócić to księstwo Bironowi. Król chciał się wówczas posłużyć Potockim dla podtrzymania w Mitawie królewicza. Wobec sprzeciwu kanclerza litewskiego Fryderyka Michała Czartoryskiego, planów tych nie zrealizowano. Kiedy zmarł Michał Radziwiłł, Eustachy Potocki kandydował do buławy polnej litewskiej. Otrzymał rekomendację m.in. z sejmiku halickiego. Podobno w drodze ugody zrzekł się pretensji do buławy na rzecz Aleksandra Sapiehy, zyskując w zamian starostwo lwowskie.

Ostatni okres publicznej działalności Potockiego, to czas jaki nastąpił po śmierci Augusta III (5 III 1763 r.). „Familia” popierana przez Rosję miała już kandydata na przyszłego króla. Stronnictwo hetmańskie było słabiej przygotowane. Potocki stał z większością republikantów po stronie hetmana Branickiego. W styczniu 1764 r. protestował u prymasa przeciw obecności wojsk rosyjskich w Prusach Królewskich. W końcu marca i na początku kwietnia był obecny w Grudziądzu podczas przegranego przez republikantów sejmiku. Na konwokację sejmował z woj. lubelskiego. W końcu czerwca sympatyzował z zawiązaną m.in. przez brata Mariana rekonfederacją Potockich w Haliczu. W 1764 r. uczestniczył w elekcji Stanisława Augusta.

11 VIII 1767 r. swemu bratu stryjecznemu Antoniemu, odstąpił starostwo lwowskie. 8 I 1768 r. oddał chorągiew pancerną w wojsku koronnym i starostwo urzędowskie synowi Kajetanowi.

Ostatnie lata spędził w Radzynie, który wniosła mu w posagu żona. W latach 1750-1765 według planów Jakuba Fontany i pod jego kierownictwem trwały tu prace przy przebudowie i wyposażeniu pałacu. Przy tej inwestycji zatrudnieni byli również Jan Chryzostom Redler, Jan Bogumił Płersz, Józef Lapen, Michał Dolinger oraz ogrodnik Jan Dawid Knackfus. W latach 60. XVIII stulecia, z inicjatywy Potockich prowadzono również prace przy radzyńskiej świątyni parafialnej. Działania te nadzorowała Mariana. W 1765 r. wznoszono nowe ołtarze boczne, prowadzono również prace nad ołtarzem głównym, budowano kościelną dzwonnice – bramę, wraz z parkanem, ufundowano murowany szpital. Podjęte inwestycje zakończono w 1766 r. Potocki ufundował również kościół parafialny p.w. Świętej Marii Magdaleny w dziedzicznych Sernikach (także według projektu Fontany) budowany w latach 1759-1766 oraz kościół w Dubien-

ce. Potoccy wspierali ponadto Collegium Szczuczyńskie założone w 1700 r. przez Stanisława Antoniego Szczukę. W przyjaźni pozostawali również z warszawskimi pijarami. Collegium Nobilium Potoccy powierzyli wychowanie i kształcenie synów.

W 1745 r. Potocki z żoną dostali *ius communicativum* na starostwo urzędowskie w woj. lubelskim. W roku następnym prawo do królewszczyzny Paparzyn w woj. chełmskim. W 1749 r. wyodrębnił część jurydyki Leszno w Warszawie i uzyskał przywilej zezwalający na utworzenie odrębnej jurydyki, którą nazwał „Tłumackie” – od Tłumacza w ziemi halickiej. Drugą z jurydyk założył Eustachy na Powiślu. Powstała mocy przywileju z 5 XI 1762 r., od imienia właścicielki została nazwana Mariensztatem. W Warszawie miał również Potocki dwa pałace, jeden po ojcu na rogu ul. Miodowej i Długiej, drugi, kupiony w 1758 r. od Brühla, na ul. Wierzbowej. Posiadał również pałac i kamienicę w Lublinie, dworek i łaźnię na Pradze oraz jurydykę w Grodnie. Ponadto Eustachy Potocki był właścicielem klucza biłgorajskiego w Lubelskiem, hornostajpolskiego, borodziańskiego i kozarowickiego w woj. kijowskim. Na Podolu miał: Budzanów, Krywcze z wsiami Połajcze, Chmielów i Turnę, w Grodzieńszczyźnie klucz sidrzański, na Mazowszu Szumowo i Wysokie Mazowieckie. W woj. chełmińskim miał klucz sartawicki. W woj. lubelskim oprócz dóbr klucza radzyńskiego, w skład którego w momencie śmierci dziedziców wchodziło miasto Radzyń z wsiami: Kozirynek, Rabsztyn, Płudy, Oprawy, Zabiele, Folwark Bezwola, Folwark Branica, Zbulitów, Folwark Niewęłośz, Lichy, Wrzosów, Folwark Chomejowa Wola, Folwark Biała, Główne, Folwark Białka, Folwark Siedlanów, Folwark Ustrzesz i Lisia Wólka, Potoccy posiadali Serniki i klucz kurowski. W 1757 r. kupili Brzostówkę. Potocki dzierżawił również królewszczyzny o łącznej kwarcie 25 690 złp.

Eustachy Potocki zmarł w Warszawie 23 II 1768 r., kilka dni po śmierci żony. Uroczystości pogrzebowe odbyły się 7 marca 1768 r., w kościele Jezuitów Koronnych w Warszawie. Z polecenia Katarzyny Kossakowskiej, Jakub Fontana wznosił *Castrum doloris* dla zmarłych, dekoracje malarskie wykonali Jan Bogumił Płersz i Jan Berezycki. Małżonkowie pochowani zostali w Warszawie, Marianna w kościele Pijarów, Eustachy w kościele Jezuitów Koronnych.

Z małżeństwa z Marianną z Kątskich, damą Krzyża Gwiazdźdźistego (3 V 1745 r.), tłumaczką Moliera, Potocki miał ośmioro dzieci – córkę Cecylię Urszulę wydaną za Hieronima Sanguszkę, starostę czerkaskiego (potem wojewodę wołyńskiego) oraz synów: Kajetana, Ignacego, Jerzego Michała, Stanisława Kostkę, Jana Eryka. Potoccy mieli również potomstwo zmarłe w dzieciństwie, w tym Seweryna Franciszka oraz Ubalda Karola. Krzysztof Gombin w opracowaniu na temat inicjatyw artystycznych generała artylerii wspomina również Augusta Jerzego ur. w 1744 r.

BIBLIOGRAFIA:

Portret Potockiego, 3 ćw. XVIII w., niegdyś w kościele parafialnym p.w. Św. Marii Magdaleny w Sernikach. Fot. Jerzy Langda, 1970, neg. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk [IS PAN]; *Encyklopedia Powszechna Orgelbranda*, Warszawa 1865; *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1975; J. Borkowski, S. Dunin, *Panie polskie przy dworze rakuskim*, Lwów 1891, s. 58; B. Grosfeld, *Potocki Eu-*

stachy, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 27, Wrocław 1983, s. 804-807; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1888; *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII*, t. 3, 10, 11, Kórnik 1987, 1992, 1994; W. Dworzaczek, S. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, Warszawa 1872; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, Lipsk 1841; S. Łoza, *Historia Orderu Orła Białego*, Warszawa 1985; A. Bartczakowa, *Jakub Fontana. Architekt Warszawski*, Warszawa 1970; J. Bartoszewicz, *Znakomici mężowie polscy w XVIII w.*, t. 3, Perersburg 1856, s. 83-95; *Kalendarz Warszawski j. Ungra na r 1853*, s. 30 i n.; A. Broglie, *Le secret du Roi*, Paris 1879; S. Cieszkowski, *Tajna korespondencja Ludwika XV*, Warszawa 1929; E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, Warszawa 1927; B. Gembarzewski, *Rodowody pułków polskich*, Warszawa 1925, s. 41; K. Gombin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, Lublin 2009; tenże, *Eustacy Potocki i Ludwik Markiewicz. Rola kolatora i proboszcza przy budowie kościoła pałacowego p.w. Świętej Marii Magdaleny w Sernikach* [w] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce 22-24 maja 2002*, opr. R. Maliszewska, Kozłówka 2003, s. 249-262; tenże, *Gloryfikacja Potockich i Kątskich w rzeźbiarskiej dekoracji pałacu w Radzynie Podlaskim. Przyczynek do badań nad treściami ideowymi rezydencji Eustachego Potockiego* [w] *Muzea – rezydencje w Polsce. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce 14-16 października 2004*, red. K. Kornacki, Kozłówka 2004, s. 505-515; tenże, *Prace przy przebudowie pałacu i kościoła p.w. Świętej Trójcy w Radzynie Podlaskim w świetle korespondencji Eustachego Potockiego* [w] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, red. J. Lilejko, Lublin 2004, s. 273-285; tenże, *Krystian Gotfryd Deybel – adiutant i architekt Eustachego Potockiego* [w] *Studia nad sztuką...*, s. 385-391; W. Konopczyński, *Polska w dobie wojny siedmioletniej*, Warszawa 1911; tenże, *Sejm grodzieński 1752 r.*, Lwów 1907; J. Kowalik, *Dobra ziemskie Radzyń. Historia majątku od XVIII do XX wieku*, Archiwum Państwowe w Lublinie 2015; tenże, *Maria z Kątskich Potocka (ok. 1720-1768). Przyczynek do życia kulturalnego w Radzynie w II połowie XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 1/2001, s. 35-46; tenże, *Rezydencja Potockich w Radzynie – zbiory biblioteczne i archiwalia w świetle zachowanych dokumentów* [w] *Muzea – rezydencje w Polsce dz. cyt.*, s. 517-524; J. Kowalik-Bylicka, *Czas nauki i zabawy dzieci Marianny i Eustachego Potockich. Przyczynek do dziejów wychowania w drugiej połowie XVIII wieku*, [w] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie VI - Bakalaureaty arystokraty, czyli dole i niedole dzieciństwa. Materiały VI sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce w dniach 6-8 października 2016 roku*, pod red. Huberta Łaskiewicza, Lublin 2017, s. 423-437; M. Kwiatkowski, *Architektura pałacowa i willowa w Warszawie XVIII w.*, [w] *Warszawa XVIII w.*, Warszawa 1975, z. 3; tenże, *Tłumackie*, „Rocznik Warszawski”, t. 5/1964; A. Lutostańska, *Pałac w Radzynie Podlaskim. Etapy kształtowania się rezydencji na tle rozwoju przestrzennego miasta*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 22/1977, z. 3, s. 209-234; W. Mejbaum, *O tron Stanisława Augusta*, Lwów 1914; J. Michalski, *Studia nad reformą i prawa sądowego w XVIII w.*, Wrocław 1958; J. Rudnicka, *Biblioteka wilanowska. Dwieście lat jej dziejów (1741-1832)*, Warszawa 1996, s. 22-23; tenże, *Maria z Kątskich Potocka jako tłumaczka Moliere’a*, [w] *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 285-296; J. Śmigiełska, *Pałac w Radzynie*, „Tygodnik Ilustrowany”, t. 2/1860, nr 57, s. 537; K. Waliszewski, *Potoccy i Czartoryscy*, Kraków 1887; T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej*, Wrocław 1977; tenże, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 272-273; Z. Zielińska, *Walka „famili” o reformę Rzeczypospolitej 1743-1752*, Warszawa 1983; *Listy Katarzyny z Potockich Kossakowskiej*, Poznań 1883; M. Matuszewicz, *Pamiętniki*, Warszawa 1876; *Rozmowa na Polach Elizejskich między Janem Zamoyskim [...] i Eustachym Potockim [...] zmarłym*, oprac. K. Sałkiewicz, *Napis*, ser. 2, 1995, s. 53-57; Archiwum Główne Akt Dawnych: Archiwum Gospodarze Wilanowskie: Anteriora, sygn. 228, 229, 230; Archiwum Gospodarze Potockich, sygn. 18, 25, 74, 427, 429; Allegata Kasowe, sygn. 40; AGAD: Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 73, 163, 163a, 170, 279a, 318, 372, 374; AGAD: Archiwum Roskie, sygn. VI/33, XVI/21, 23, XVII/1; Archiwum Narodowe w Krakowie: Archiwum Krzeszowickie Potockich, sygn. 3213, 3221-3225; Archiwum Parafialne w Sernikach: Księgi urodzonych w parafii Sernickiej w latach 1719-1750; Regesta fabryki tak percepty jako y expensy kościoła Sernickiego.